

Prof. Dr. İbrahim Kafesođlu

SULTAN MELİKŞAH DEVRİNDE
BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU

İÇİNDEKİLER

TRANSKRİPSİYON VE KISALTMALAR.....	8
SUNUŞ.....	9
ÖNSÖZ	11
KAYNAKLAR HAKKINDA İZAHLAR	15
1- Arabca ve Farsça kaynaklar	15
a) Hususî vekayinâmeler:	15
c) Umûmî vekayinâmeler:	19
2- Diğer Kaynaklar.....	22
a) Bizans kronikleri:.....	22
b) Ermeni ve Gürcü kaynakları:.....	23
c) Süryanî kaynakları:	24
3- Coğrafya ve Tarihî Coğrafya eserleri	25
4- İdarî ve askerî teşkilâta dâir eserler.....	25
5- Kültür hareketlerinden bahsedilen kaynaklar	26
6- Kitabeler ve sikkeler	27
7- Tedkikler	28
GİRİŞ.....	31

- I -

MELİKŞAH'IN ÇOCUKLUĞU VE VELÂHDLİĞİ

Çocukluğu ve İlk İştirak Ettiği Muharebeler	39
Velâhdliği ve Evlenmesi	41

- II -

İÇ KAVGALARI YATIŞTIRMA
VE SINIRLARI MÜDAFAA SAFHASI

Karahanlılar ve Gaznelilerle Mücadele	49
Kavurd Bey İsyanı	51
Melikşah Zamanında Kirmân Selçukluları	54
Sınırlarda Mukabil Harekât	56

- III -

İMPARATORLUĞUN GENİŞLEMESİ

1- Suriye fütuhâtı: Dimişk'in zaptı ve Mısır seferi	63
2- Doğu Arabistan fütuhâtı: Ahsa bölgesinin ve Bahreyn adalarının itaate alınması.....	68
3- Musul, Harran, Haleb vukuatı, Diyâr-ı Bekr'in fethi.....	69
4- Antakya'nın zabtına kadar Anadolu fütuhâtı	85
5- Antakya'nın zaptından sonra: Elcezire ve Suriye	105
8- Antakya'nın zaptından sonra: Anadolu.....	118
7- Kafkasya harekâtı: Doğu Karadeniz bölgesinin tâbiyete alınması.....	126
8- Sîstân vukuatı.....	130
9- Mâveraünnehir'in fethi, Kâşgar'ın tâbiyeti	131
10- Hicaz meseleleri ve Yemen'in tâbiyete alınması	134
11- Hâsan-ı Şabbâh ve Bâtınîlerle mücadele	138

- IV -

SULTAN MELİKŞAH ZAMANINDA
TEŞKİLÂT VE KÜLTÜR HAREKETLERİ

1- Toplu bir bakış	147
2- İdare Teşkilatı.....	152
3- Ordu	162
4- Toprak ve halk:.....	168
5- Kültür hareketleri.....	170
b- İlim adamları:	186
c- Şâirler ve edîbler:	189

- V -
NİZÂM ÜL-MÜLK'ÜN KATLI
VE MELİKŞAH'IN VEFATI
195

SON SÖZ
213

BİBLİYOGRAFYA
215

İNDEKS
I
Şahıs, Devlet ve Kabile Adları
219

İNDEKS
II
Yer Adları, Unvan ve Tâbirler
231

TRANSKRİPSİYON VE KISALTMALAR

Dilimize yabancı Arapça ve Farsça kelimelerin yazılışında řu transkripsiyon kullanılmıştır:

ث	=	ş
ح	=	ħ
خ	=	ħ
ذ	=	z
ص	=	ş
ض	=	ż
ط	=	ṭ
ظ	=	ẓ
ع	=	‘
ق	=	ķ

Metinde sıkça geçen eserlerden bazıları şoyle kısaltılmıştır:

<i>Zubdat un-Nuşra</i>	:	<i>Zubdat</i>
<i>Aħbar üd-Devlet is-Selçukiyye</i>	:	<i>Aħbār</i>
<i>İslam Ansiklopedisi</i>	:	<i>İsl. Ans.</i>
<i>Encyclopedie de l-Islam</i>	:	<i>Encycl. d. l’Isl.</i>

ÖNSÖZ

Malazgird meydan muharebesinin (26 Ağustos 1071) gerek Türk tarihi gerekse dünya tarihi bakımından hâiz olduğu büyük ehemmiyet artık anlaşılmış bulunuyor. Muhteşem Bizans imparatorluğunu temellerinden sarsan ilk büyük darbe olan bu savaş, milletimize yeni, fakat ebedî bir vatan sağlayan büyük zafer; Anadolu'da, Afrika sahillerinde, Balkanlar'da, Avrupa'da sayısız galibiyetlerimizin müjdecisi; İslâm-Türk fütuhâtının birinci derecede muazzam başarısı olmuştur. Bu zafer neticesinde Türkleşen Anadolu, Türk milletinin mukadder tarihî rolünü oynaması hususunda icap eden siyasî, içtimaî ve kültürel cehidlere tükenmez bir kaynak teşkil etmiş ve Müslüman-Türk hamlelerinin ihtiyaç gösterdiği iradenin nâzımını olan millî ve mukaddes toprak haline gelmiştir.

Bütün Türk tarihinin seyrini Malazgird savaşı hatt-ı fasıl olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Bu savaştan evvel olup, mevcut yazılı vesikaların şahadetine göre, Milâddan önce dördüncü asra kadar giden kısımda, umumî durumu ile, istep kültüründe bulunan Türkler idarî ve askerî teşkilât sahalarında Atlı İstep Kültürünün en tipik mensuplarından biri olarak görünürler. Bu devredeki fiiliyat manzumesinin karakteri sadece "yaşama endişesi" ibaresiyle hülâsa edilebilir. Ancak Türkler basit bir formülle ifadelendirdiğimiz bu safhada aynı kültür çerçevesindeki diğer kavimlerden çok daha yüksek kabiliyet ve istidat göstermişlerdir. Bozkır kavimlerinden hiç biri tarihleri boyunca bir veya ikiden fazla içtimaî birlik kuramamış olmalarına mukabil, Türkler, Asya Hun'larından itibaren Kuman'lara kadar en aşağı on iki devlet te'sisine muvaffak olmuşlar ve böylece, isimler değişmekle beraber, aynı Türk unsurunun devam etmesi suretiyle on yedi asır gibi uzun bir müddet varlıklarını ve mensup oldukları kültürü muhafaza etmişlerdir. Yazı, musiki, tezyinî san'atlar ve sair alanlarda bu devrin mahsulü olarak Türklerin meydana getirdikleri örnekler bugün "tarihî" olmaktan başka bir kıymet taşımıyorsa da, örflerinden ve idareye müteallik geleneklerinden bazıları Selçuklu'larda görülmekte olduğu gibi, bilhassa ordu teşkilâtında vaz'ettikleri nizamlar zamanımızda bile yaşamakta devam ediyor.

Türkler bu devrede şamandırlar. Tabiat hâdiselerine karşı duyulan derin incizap ve korkunun insanlara telkin ettiği bir inanç olan şamanlık, Türkler arasında, cemiyeti umumî heyeti ile kucaklayan manevî kuvvet halinde XII-XIII. asırlara kadar devam etmiştir. Keza burada da ecdadımızın aynı kültür dairesindeki başka kavimlere nazaran üstünlük gösterdiklerini müşahede ediyoruz: vaktiyle ta'zim edegeldikleri toprak, su vesâir maddelerden zamanla sıyrılarak mücerred bir Tanrı mefhumuna kadar yükseldiklerini görüyoruz. Musevîlik, Hıristiyanlık, İslâmiyet gibi üç büyük dinde merkez rolü oynayan “Allah” fikri, “Türk Tanrısı” şeklinde VIII. asırda meydana çıkıyor. Bununla beraber “Türk Tanrısı” ifadesinden anlaşılıyor ki, bu her şeye hâkim kudret, burada yalnız Türk kavmini himaye ile iktifa eden bir varlık telâkki edilmekte, binaenaleyh semavî dinlerde olduğu gibi bütün beşeriyete ve kâinata hükmeden âlî ve âdil bir Allah mefhumunu hâiz bulunmamaktadır. Her ne olursa olsun, böyle bir inancın mevcudiyeti Türklerin musevî, hıristiyan veya müslüman dinlerini fazla yadırgamaksızın benimsemelerini temin etmiştir. Güney Rusya yolu ile Avrupa'ya akın eden Türk kabileleri Hıristiyan olmuşlar, İran üzerinden Ön Asya'ya gelenler ise İslâmiyeti kabul etmişlerdir. Fakat bir kaynaktan çıkıp iki ayrı istikamette seyreden bu kolların tâlii birbirine tamamiyle zıd neticelere bağlanmıştır. Garbddekiler, bilhassa Frank kralı Büyük Karl'dan itibaren her şeyi hıristiyanlık zaviyesinden görmeye başlayan Avrupa camiasında sür'atle eriyip kaybolurlarken, Yakın Şarka göç edenler bilâkis İslâmiyetin, sırasıyla, taraftarı, müdafii, kurtarıcısı ve bayrakdarı oldular. Görünüşe göre Türkler müslümanlıkta daha müsait bir gelişme imkânına ermiş bulunuyorlar; o kadar ki, bu dinin kurucusu ve yayıcısı olan Araplar kılıcı çoktan bıraktıkları ve manevî faaliyet sahasını daha ziyade İranlı'lara terk ettikleri hâlde, Türkler bir taraftan silâh kudretiyle İslâmlığı ihya etmişler, diğer taraftan, Abbasî hilâfetinin başlangıcından itibaren kültür bakımından İslâmiyetin yerleştirilmesi vazifesini taahhüt eden İranlı unsuru himaye ederek bu dinin sâir ülkelerde intişarını sağlamışlardır. İşte tarihimizin ikinci kısmının ana hususiyeti budur. Dünyevî hâkimiyetle kültürel himayenin paralel olarak inkişâf ettirilmesi sayesinde ki İslâmlık tekrar canlanmış, yeni kıt'alarda bütün beşerî faaliyetin mihrak noktası hâline gelerek milletlerin hayatında idare edici mevkie yükselmiştir. Türkler bu andan itibaren artık müslümanlığın ayrılmaz bir cüzü olmuşlar, ondan aldıkları kuvvet sayesinde, daha büyük hamlelerle, insanlık için çalışmışlar ve bu imanın ilham ettiği şevk ve heyecanla daima muvaffak ve muzaffer olmuşlardır.

Türklerin bu sahada ilk faal zümresini teşkil eden Selçuklu'lar müslümanlığı X. asır sonlarında kabul etmişlerdi. Mâveraünnehir temasları, Gazneli'lerle mücadeleleri tafsilâtiyle malûmdur. Onlara istiklâl sağlayan Dandâ-nakan meydan muharebesi(1040) nden sonra Tuğrul Bey parlak başarılarıyla

ihraz ettiği bütün İslâm memleketlerinin sultanı olmak şerefine hakkıyla lâyık olduğunu gösterdi. Bunları gözönüne alan bazı tetkikçiler tarihimizin ikinci devresini bu hâdiselerden başlatmak temayülünde olabilirler. Hakikaten büyük Malazgirt zaferinin köklerini Tuğrul Bey'in kazandığı fütuhât silsilesinde aramak doğru olur. İran'ın zaptı, Bağdad'ın işgali ve Abbâsî halifesinin Selçuklu sultanını "Şarkın ve Garbın hükümdarı" olarak tanıması olmasaydı, ihtimâl ta Malazgirt ovasında bir İslâm-Türk/Hıristiyan-Grek mücadelesi vuku' bulmazdı. Fakat 1071'e kadar elde edilen muvaffakiyetlerin kat'îlik ve değişmezliğinin bu zaferle temin edilmiş olduğunu unutmak hakikati görmemek olur. Malazgirt muharebesi, müslüman Türklerin İslâm memleketlerinde hükümlan olmak bahsinde yetmiş yıldan fazla süren uzun, yorucu mücadele ve başarılarını çerçeveleyen muhkem bir mahfaza, üç neslin kanı pahasına ulaşılan gayelere nihaî çehresini veren bir hamaset destanı olmuş, bir kitabın bütün muhteviyatını aksettiren son sahifesi gibi, baştan beri Selçuklu Türklerinin ibraz ettiği gayret ve hamiyetin ruh ve mânasını reel vakıa hâlinde ifadelendiren bir hatimesini teşkil etmiştir. Demek ki, Malazgirt savaşı ma'kûs netice vermiş olsaydı buna tekaddüm eden cehidlerin taşıdığı mâna ve şümül derhâl zail olabilir, sarfedilen emek küçük, alelaide ve pek muvakkat bir takım harekât olmaktan ileri geçemez, dökülen Türk kanı beyhude yere harcanmış olmak mevkiine düşebilirdi. Bu itibarla biz Alp Arslan'dan evvelki Selçuklu devrine sadece bir mukaddime gözüyle bakmayı ve ikinci devrenin hakikî başlangıcı olarak Malazgirt savaşını almayı daha isabetli buluyoruz.

Türk tarihinin dönüm noktasını teşkil eden Malazgirt meydan muharebesi milletimize Sultan Alp Arslan'ın paha biçilmez bir hediyesi idi. Fakat bu zafere gerçek değerini veren, onun oğlu Sultan Melikşah oldu. Dünya tarihince müselleme şecaatine İslâmiyetin şevk ve heyecanı da inzımam etmiş zinde bir orduya mâlik olarak, bu yeni dinin ulvî ilhamlarıyla mücehhez Türk kütlesinin hâkim olduğu Selçuklu İmparatorluğu tahtına oturan Melikşah, genç yaşının verdiği atılganlık, cesaret ve kahramanlığı sayesinde Alp Arslan'a lâyık evlâd olduğunu isbat etmiş ve babasının kazandığı bu meydan muharebesini dünya tarihine veçhe veren bir vakıa hâline ifrağa muvaffak olmuştur. Elcezire'nin, Diyâr-ı Bekr, Diyâr-ı Mużar bölgelerinin fethi, Suriye'nin işgali bu zaferden sonra, fakat, Melikşah'ın o galibiyetin meyvelerini toplamayı bilmesi sebebiyle imkân içine girdiği gibi, Anadolu'nun hâlis bir Türk yurdu hâline gelişi de o zaferin neticesi, fakat yine Sultan Melikşah'ın reddedilmez emir ve fermanlarının, engel tanımaz irâdesinin tecellisi olmuştur. Anadolu fâtihi Süleyman Şah'ın arkasında Büyük Sultan Melikşah'ın dâima mevcut bulunduğunu Bizans İmparatorları bir an hatırdan çıkarmamışlardı. Denebilir ki, bir sürü fetih ve gazalariyle Malazgirt zaferini besleyen,

bu zaferin beklenen neticelerini tahakkuk ettiren Melikşah ile, bu gaye uğrunda bütün enerjisini son demine kadar harcamaktan çekinmeyen vezir Nizâm ül-Mülk hâlâ sayesinde faydalandığımız âbidenin hakikî mimarları oldular. Bu iki büyük sima Malazgirt nüvesi etrafında öyle sarsılmaz bir temel atmışlardır ki, bu temeli terkib eden müslümanlık ruhu ile Türk gücü karşısında hiçbir kuvvet tahammül edememiştir. Ne bütün Hıristiyan âlemini ayağa kaldıran Haçlı seferleri, ne Moğol istilâsı ne de zaman zaman uğradığımız iç fetret dalgaları Müslüman-Türk hamlelerini durduramamış, fakat dâima daha büyük bir hızla fışkıran enerji karşısında her türlü engel ortadan kalkmış ve mukavemete yeltenen her mania yıkılmaya mahkûm olmuştur.

Binaenaleyh yazılı vesikalar bakımından 2500 yıla çıkardığımız tarihimizin ikinci bölümünün başlangıcı olarak aldığımız Malazgirt savaşı da ancak Sultan Melikşah'ın yirmi senelik saltanatında görülen pek mânâlı faaliyet neticesinde hakikî hüviyetini bulmuş oluyor. İşte biz bu tetkikimizde bu faaliyetin cereyan tarzını göstermeye gayret edeceğiz.

Melikşah devrinin gerek siyasî gerek kültürel sahada tetkikine hasredilen bu eser, 1948'de Doktora tezi olarak hazırlanmıştı. O zaman elde mevcut bilimum kaynakları kullanmış ve muahhar araştırmalardan istifade etmiştik. 948'denberi yapılan mahdut miktardaki neşriyattan da mümkün merteye faydalanmak suretiyle, Selçuklu İmparatorluğunun bu en parlak çağını ve sıklet merkezini bir kitap halinde, topluca ortaya koymaya çalıştık. Bu vesile ile, mesâimde büyük muavenet ve teşviklerini gördüğüm muhterem hocam Prof. Mükrimin H. Yınanç'a, yardımlarını benden asla esirgememiş olan sayın Prof. Ahmet Ateş'e ve nümizmat İbrahim Artuk'a teşekkürlerimi sunarım.

KAYNAKLAR HAKKINDA İZAHLAR

1- Arabca ve Farsça kaynaklar

a) Hususî vekayinâmeler:

Büyük Selçuklu Devleti'nin meşgul olduğumuz Sultan Melikşah zamanı için mevcut vekayinâmeler arasında birinci mevki *Zubdat un-Nuşra* işgal eder. Bu eser üç ayrı müellifin kaleminden çıkmış olup en mevsuk ve mufassal ana kaynaklarımızdan biridir. Ehemmiyeti, Selçuklu vezirlerinden Şeref üd-Din Ebû Naşr Enû-şirvân b. Hâlid'in hâtıralarını muhtevi bulunmasıdır. Aslında farsça yazılan ve *Fütûr-u Zaman iş-Şudûr ve Şudûr-u Zamân il-Fütûr* adını taşıyan bu hâtıraları 'İmâd üd-Din ül-İsfahânî (ölm. 597/1200) arabcaya çevirmiş ve kendi teferruatlı notlarını da ilâve ettiği esere *Nuşret ul-Fetre ve 'Uşret ul-Fitre* (573 yılına kadar gelir) adını vermiştir. Çok hacimli bir hâl alan *Nuşret ul-Fetre* bilâhare, 623'de, Fetḥ b. 'l-Bundârî tarafından ihtisar edilerek *Zubdat un-Nuşra ve Nuḥbat ul-'Uşra* ismile elde mevcut son şeklini almıştır. Kaynağın ilk müellifi Enûşirvân, Sultan Melikşah'ın saltanatı zamanında gençlik çağlarını yaşıyordu. Sonra, Berkyaruk'un dîvân kâtibliğini yapmış ve müteakiben Sultan Muhammed b. Melikşah'ın veziri olmuştur. Bu itibarla 1072'den başlayan hâtıralarının tarihî kıymeti büyüktür. *Zubdat...* türkçeye çevrilmiş ve basılmıştır¹. İkinci hususî vekayinâmemiz *Aḥbâr üd-Devlet is-Selçukîyye*'dir. Arabcadır. Selçukluların başlangıç devirlerinden 622 yılına kadar gelir ve bir çok mühim malûmatı ihtiva eder. Tuğrul ve Çağrı Beylerin istiklâl muharebelerine, Sultan Sancar'a ve daha sonralarına dâir bilgilerden sarf-ı nazar, Melikşah zamanında 484 (1091) senesine kadar verdiği tamamiyle orijinal

¹ 'İmâd üd-Din ül-Kâtib ül-İsfahânî: *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi (Zubdat un-Nuşra ve Nuḥbat ul-'Uşra*: M. Th. Houtsma tarafından 1889 da Leiden'de neşredilen metinden türkçeye çeviren: Kivameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından) 1943 İstanbul.

mûtalarla devrimiz için birinci sınıf kaynak vasfını haizdir. Eser Şadrüd-Din ül-Hüseynî adlı bir müellife atfedilmiş ise de, hakikî müellifi tesbit müşkül görünüyor. Zira münderacatı ayrı zamanlara ait, başka başka müelliflerden alınma hissini uyandıracak derecede çeşitlidir. Bu eseri, şimdilik, Selçuklular hakkında yazılmış muhtelif parçaların kronolojik sıraya konmasından meydana gelen bir “haberler mecmuası” telâkki etmek herhalde daha isabetli olur². *Aḥbâr...* türkçeye çevrilmiş ve basılmıştır³. Ebû Bekr Muḥammed ür-Râvendî'nin *Râḥat uş-Şudûr ve Âyet üs-Sürûr* adlı Selçuklu tarihi oldukça muahhar (te'lifyi 599/1202'de Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyâs üd-Din Keyḥüsrev b. Kılıç Arslan nâmına) ve daha ziyade Irak Selçuklularının son zamanları için mühim ise de, gerek mukaddimesi gerekse Sultan Melikşah devri bakımından ehemmiyetlidir. Müellifin, Melikşah devri ileri gelen simalarından şâir Ebû Ṭâhir-i Ḥatûnî'nin, bugün elde bulunmayan *Tarih-i Âl-i Selçuk*'undan faydalanmış olması ayrıca dikkate değer. Farsça olan eser neşredilmiştir⁴. Farsça kaynaklardan biri de Muhammed b. Nizâm il-Hüseynî (ölm. 743/1342)'nin muhtasar *El-'Urâza fî Hikâyet is-Selçukîyye*'sidir. Esas itibarıyla *Rahat uş-Şudûr*'un hülâsasıdır. Fakat Sultan Melikşah kanunlarından 6 maddelik arabca bir metni muhtevi bulunması dolayısıyla eser bizce hususî bir ehemmiyet taşıyor. *El-'Uraza* basılmıştır⁵.

Tedkikimizde, bunlardan başka, mukaddimelerinde veya metinlerinde kısaca Sultan Melikşah zamanından bahseden hususî Selçuklu tarihlerinden Kerîm üd-Din Aksarayî'nin *Müsâmeret ül-Aḥbâr* (yazılışı, 723/1323)⁶, Kâzî Aḥmed Negidî'nin *El-Veled üş-Şefîk* (te'lifyi 733/1333)⁷ Yazıcızâde'nin, II. Murad devrinde yazdığı, *Târiḥ-i Âl-i Selçuk*⁸ adlı eserlerinden ve anonim *Târiḥ-i Al-i Selçuk* (XIV. asrın ikinci yarısı)⁹ dan istifade edilmiştir. Vezir Nizâm ül-Mülk'e isnad olunan *Veşâyâ* isimindeki küçük risalenin¹⁰ sonradan uydurul-

² Krş. C. Cahen: “Le Malik-nameh et l’histoire des origines Seljukides”, *Oriens II* (1949), s. 33.

³ Şadr üd-Din ül-Hüseynî (Ebû'l-Hasan 'Ali b. Nâsır b. 'Ali): *Aḥbâr üd-Devlet is-Selçukîyye* (Muḥammed İkbâl'in 1933'de Lâhor'da neşrettiği metinden türkçeye çeviren: Necati Lûgal, Türk Tarih Kurumu Yayını), 1943 Ankara.

⁴ Râvendî (Muḥammed b. 'Ali b. Süleymân): *Râḥat uş-Şudûr ve Âyet us-Sürûr der Târiḥ-i Âl-i Selçuk*. Neşr.: Muḥammed İkbâl (G. M. new. s. II) Leiden 1921.

⁵ Muḥammed b.'l-Nizâm il-Hüseynî 'l-Yezdî: *El-'Urâza fî Hikâyet is-Selçukîyye*. Neşr.: Karl Süssheim, Mısır, 1326 h.

⁶ Aksarayî (Kerîm üd-Din Maḥmûd): *Müsâmeret ül-Aḥbâr ve Müsâyeret ül-Ahyâr*. Neşr.: Osman Turan (Türk Tarih Kurumu Yayını), Ankara 1944.

⁷ Kâzî Aḥmed Negidî: *El-Veled-üş Şefîk*. (Yazma) Fatih Ktb. Nr. 4519.

⁸ Yazma, Topkapı, Revan Ktb. Nr. 1391.

⁹ Nşr. (Foto-kopi ve türkçe tercümesi bir arada): F. N. Uzluğ. (Anadolu Selçukluları gününde Mevlevî bitikleri, nr. 5), Ankara 1952.

¹⁰ *Veşâyâ-yı Nizâm ül-Mülk*: (Yazma) Üniversite Ktb. FY. Nr. 1358

muş, gayri mevsuk bir eser olduğunu metinde belirtmeye çalıştık (Bk. aşağıda s. 138-139 not 362-366).

b) Melikşah zamanında Selçuklu Devleti Orta Asya'da Tarım havzasından İstanbul Boğazına, Kafkasya'dan Hind Denizi'ne ve Yemen'e kadar yayılarak muazzam bir imparatorluk hâlini almıştı. Bu geniş arazide cereyan eden askerî harekât, fütihat ve dahilî münazaalar ilh... bahismevzuu kıt'alara dâir yazılmış Arab, Fars, Ermeni, Süryanî, Gürcü, Bizans kaynaklarında ekseriyetle teferruatlı bir şekilde bulunmaktadır ki, bunlar devrimizin iyice aydınlanmasına yardım etmişlerdir.

Kirman mıntıkası ve Cenubî İran hâdiseleri hakkında yalnız Melikşah devri için değil, fakat Selçuklulardan itibaren XIII. asır başlarına kadar yegâne kaynağımız Afzal ud-Din Ebû Hamid Kirmânî'nin farsça *Târihi Afzal* veya *Bedâyi' ul-Ezmân fi Vaqâyi'-i Kirmân* adlı te'lifidir (yazılışı 606/1209). Bu eser kaybolduğu için, Muhammed b. İbrâhîm tarafından tertiblenen *Târih-i Selçukiyân-ı Kirmân*¹¹, Kirmân Selçuklularının birinci kaynağı addolunuyordu ve, bundan başka, Hafız Ebrû'nun *Zubdat ut-Tavârih*'i (yazılışı 820/1417)¹² ile, Hasan-ı Şihâb üd-Din-i Yezdî'nin *Câm'i üt-Tavârih*'inde (te'lifi 855/ 1451)¹³, aynı mevzuda, müteferrik malûmat bulunuyordu. Son senelerde İranlı âlimlerden Mehdî Beyânî bu üç farsça kaynağı karşılaştırarak münderecat bakımından birbirlerinin ayniliğini ortaya koymuş ve metinleri mukayese yoluyla, takdire şayan ilmî bir ihata sayesinde, el'ân zâyi bulunan, *Bedâyi' ul-Ezmân*'ın asıl metnini ihyaya muvaffak olmuştur. Böylece meydana gelen bu kaynak Mehdî Beyânî tarafından neşredilmiştir¹⁴. Sîstân vekayii hakkında 1053-1325 arasında yazılan *Târih-i Sîstân* adındaki anonim eser yegâne kaynağımızı teşkil eder.¹⁵ Taberistan ve Mâzenderân havalisine dâir iki kaynak, bu bölgede hüküm sürmüş sülâleler bakımından olduğu kadar Selçuklu tarihi itibariyle de mühim kayıtları muhtevi bulunmaktadır. Bunlardan İbn İsfendiyâr'ın 613'de yazdığı *Târih-i Taberistan*'ı son yıllarda 'Abbâs İqbâl iki cilt halinde neşretmiştir (1320 şemsi, Tahran). Fakat evvelce bunun Brown tarafından İngilizceye hülâsatan yapılan bir tercümesi vardı¹⁶. Tedkikimizi hazırlarken İran neşri elimizde bulunmadığı cihetle İngilizce tercümesinden isti-

¹¹ Muhammed b. İbrâhîm: *Târih-i Selçukiyân-ı Kirman*. Neşr.: M. Th. Houtsma: *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoudes*. Vol. I. Leiden 1886.

¹² Hâfız Ebrû ('Abdullah b. Lütfullah): *Zubdat ut-Tavârih*. (Yazma)-Damad İbrahim Paşa Ktb. (Süleymaniye), Nr. 919.

¹³ Hasan-ı Şihâb üd-Din-i Yezdî: *Câm'i üt-Tavârih-i Hasanî* (yazma), Fatih Ktb. Nr. 4307.

¹⁴ Afzal ud-Dîn Ebû Hamid Kirmânî: *Bedâyi' ul-Ezmân fi Vaqâyi'-i Kirmân*. Nşr. Dr. Mehdî Beyânî, Tahran 1326 ş.

¹⁵ *Târih-i Sîstân* (Anonim): Neşr. Melik uş-Suarâ Bahâr, Tahran 1314 Şemsi.

¹⁶ *Târih-i Taberistân*.: Edward G. Browne: Abridged translation of the History of Tabaristan, By Muhammed b. al-Hasan b. İsfandiyâr (G. M. S. II). Leiden 1905.

fade ettik. Diğer kaynak esas itibarıyla İbn İsfendiyâr'a dayanan *Târih-i Taberistan u Rûyân u Mâzenderân*'dır ki, 881'de Seyyid Zâhîr üd-Din Mar'âşî tarafından te'lif olunmuştur; neşredilmiştir¹⁷.

Taberistan ve Kazvîn bölgesinde parlamış olan Bâtınîlik hareketi, Sultan Melikşah zamanında sünnî mezhebinin siyasî ve kültürel sahada kaydettiği büyük terakkilere rağmen, Faîmî halifeleri tarafından desteklenen, Sünnîliğe aykırı, cereyanların kazandığı muvaffakiyetlerden biridir. Hâsan-ı Şabbâh'ın liderliğinde gelişen bu hareket, bilindiği gibi, Alamût merkez olmak üzere, İsmâîlîler hükûmetinin kurulmasına derhâl bir devlet teşekkülü hâlini almış ve Moğol istilâsına kadar devam etmiştir. Hâsan-ı Şabbâh'ın Melikşah ordularıyla mücadelesi ve umûmiyetle İsmâîlîler hakkında en başta gelen kaynağımız, İlhanlılar devrinin meşhur simalarından 'Atâ Melik Cüveynî'nin *Târih-i Cihângüşâ* adlı eseridir. Alamût kalesi Hülâgû tarafından zabtedildiği sıralarda, Cüveynî, orada mevcut Bâtınîlere âit kütüphaneden tedarik ettiği malzemenin yardımıyla bu bahsi yazdığı için, bizim bakımımızdan mühim ve orijinal malûmat veriyor. Muhammed Mirza Kazvînî tarafından neşredilen *Cihângüşâ*'nın III. cildinde İsmâîlîlere dâir mufassal bilgi mevcuttur¹⁸.

Mâveraünnehir hâdiseleri hakkında kaynak olarak faydalandığımız Nerşahî'nin arabca *Târih-i Buğârâ*'sı Sâ mânlı hükümdarı Nuğ b. Naşr (943-954) nâmına yazılmış olduğundan mevzuumuzla alâkalı bulunmamakla beraber, eserin elde mevcut metni, yani XII. asır müelliflerinden Muhammed b. Zufer tarafından bir çok ilâvelerle farsçaya yapılan tercümesi (m. 1178'de) bize bazı ehemmiyetli mütalar temin etmiştir¹⁹. Muhammed b. 'Abd il-Kerîm Pezdevî'nin *Uşûl üd-Din* adlı kitabındaki bir yazıt Sultan Melikşah'ın Semerkand'ı muhasara ve fethine dâir en mevsuk delillerden biri bulunuyor²⁰. İbn Fındık nâmile mâruf Ebû'l-Hasan Beyhaķî (ölm. m. 1170)'nin farsça *Târih-i Beyhâķ*'ı Horasan'ın bu mıntikasında cereyan eden vekayii bize mufassalan nakletmektedir²¹. Diyâr-ı Bekr bölgesinin zabtı, Melikşah devrinde, Anadolu'nun fethi hâdisesinin bir safhası olmak itibarıyla mühim bir mevki tutar. Metinde görüleceği üzere, bu hususta büyük gayret ve emek sarfedilmiştir.

¹⁷ Seyyid Zâhîr üd-Din ül-Mar'âşî: *Târih-i Taberistan u Rûyân u Mâzenderân*. Neşr. Bernhard Dorn. St-Petersburg, 1850.

¹⁸ 'Alâ üd-Din Cüveynî ('Atâ Melik): *Târih-i Cihângüşâ*, III. Neşr.: Muhammed Kazvînî (G. M. S. XVI) Leiden, 1937.

¹⁹ Nerşahî: *Târih-i Buğârâ*. Nşr: Ch. Schefer: Description topographique et historique de Boukhara... (Publication de l'Ecole des Langues orientales vivantes, III. serie, Vol. XIII) Paris, 1892.

²⁰ Bk. Muhammed b. 'Omar ar-Râdüyânî: *Kitâb Tarcumân al-Balağa*. Nşr. Ahmed Ateş (İst. Üniv. Yayınlarından) 1949. Mukaddime, s. 32, not, 1.

²¹ İbn Fındık (Ebû'l-Hasan 'Ali b. Zeyd Beyhaķî): *Târih-i Beyhâķ*. Neşr.: Ahmed Behmenyâr, Tahran 1317 ş.

Âmid ve Meyyâfârikîn havalisi vukuatı hakkında bölge kaynağımız İbn ül-Ezrak il-Fârikî (ölm. 572/1176)'nin arabca *Târih-i Meyyâfârikîn*'i olup yegâne nüshası British Museum'da bulunuyor²². Biz bu nüshanın Türk Tarih Kurumu kütüphanesindeki fotokopisinden istifade ettik.

Sultan Alp Arslan'ın son yıllarında başlayıp Melikşah'ın ölümüne kadar devam eden Selçuklu-Fâtîmî mücadelesinin sıklet merkezini Suriye ve Mısır kıt'aları teşkil ediyordu. Bu hususta üç me hazımızdan biri İbn Qalânîsî'nin, Hilâl üş-Şâbî tarihine zeyl olarak kaleme aldığı arabca eserdir (h. 555'e kadar gelir). Melikşah zamanında delikanlı çağında bulunan ve aslen Dımeşkî olan müellif idarî vazifelerde Dîvân-ı Resâil reisliğine kadar yükselmiş kültürlü bir zattı. İbn Qalânîsî'nin eseri meşgul olduğumuz devirde Mısır ve Suriye hâdiselerini tafsilâtiyle nakleden en belli başlı kaynağımızdır²³. İkincisi 'İzz üd-Din İbn Şeddâd (ölm. m. 1285)'ın arabca *A'lâk ul-Ḥazîre fî zikr-i Ümerâ iş-Şâm ve'l-Cezîre* ismini taşıyan, Haleb ve Suriye'nin tarihî coğrafyasına dâir te'lifidir ki, devrimizin bazı hâdiselerinin aydınlanmasına yardım etmiştir²⁴. Son olarak, Sultan Melik üz-Zâhir Beybars devri müelliflerinden İbn Müyesser'in arabca "*Mısır Haberleri*" de bilhassa Atsız'ın Suriye ve Kahire muharebeleri bahsinde dikkat çekici materyali ihtiva etmektedir²⁵. Haleb ve mülhakatı hâdiseleri Selçuklular devrinde oldukça mühim bir yer tutar. Bizzat Sultan Melikşah'ın Haleb'e kadar gelmesi buranın ehemmiyetini kâfi derecede belirten bir vakıadır. Bu hususlarda yukarıda adları zikredilen kaynaklardan faydalanılmıştır. Fakat Haleb kadılığı, elçilik ve vezirlik gibi mühim vazifeler görmüş olan Kemal üd-Din İbn ül-'Adîm (ölm. m. 1262)'in *Bugyat üt-Taleb fî Târih-i Haleb*'i doğrudan doğruya Haleb'i ilgilendiren vekayi ve Haleb'de yetişmiş şahsiyetler bakımından en başta gelir. Bu eser Haleb ve etrafında bazı Türkmen kuvvetlerinin faaliyetlerine dâir yegâne orijinal kaynak mahiyetindedir²⁶.

c) Umûmî vekayinâmeler:

XIII-XVIII. asırlarda yazılmış umûmî İslâm tarihlerinde Selçuklular hakkında hayli malûmat veriliyor. Bunlardan çoğu, devrimiz bakımından, yukarıda saydığımız Selçuklu tarihlerini me haz edinmişlerdir. Fakat aralarından

²² İbn ül-Ezrak il-Fârikî: *Târih-i Meyyâfârikîn* (British Museum: Or. 5803, P. 23694).

²³ İbn Qalânîsî (Ebû Ya'lâ Ḥamza): *Zeyl. Târih-i Dımeşk* (Nşr. H. F. Amedro) Beyrut 1908.

²⁴ İbn Şeddâd (Muḥammed b. İbrâhîm b. 'Ali'l-Halebî): *El A'lâk ul-Ḥazîre. fî zikr-i Ümerâ iş-Şâm ve'l-Cezîre* (Yazma) Topkapu Revan Ktb. Nr. 1564.

²⁵ İbn Müyesser (Muḥammed b. 'Ali). Nşr. H. Massé: *İbn Muyassar, Annales d'Égypte: (Les khalifes Fâtîmides) II, texte arabe, Le Caire, 1919*

²⁶ İbn ül-'Adîm (Kemâl üd-Din Ebû'l-Kâsım 'Ömer): *Bugyat üt-Taleb-fî Târih-i Haleb* (Yazma). Topkapı, Sultan Ahmed Ktb. Nr. 2925.

bir kısmı, Ebû'l-Hasan Hemedânî(ölm. 521/1127)'nin 'Unvân üs-Siyer'i ve *Kitâb ül-Vüzerâ*'sı, İbn Fındık(ölm. 565/1169)'in *Meşârib üt-Ticârib*'i, Ebû'l-Fütûh Berekât(XII. asrın ilk yarısı)'ın *Lâmi'üt-Tavârih*'i, İbn Zâfir (ölm. 613/1216)'in *Selçuklular Tarihi*; *Risâle-i Melikşâhiyye*, *Tâc ül-Kışâş* gibi bugün elde bulunmayan Selçuklu kaynaklarından istifade etmiş; bir kısmı da, Beybars-ı Manşûrî(ölm. 725/1325)'nin *Zubdat ul-Fikre*'si, 'Azîmî. (ölm. 571/1175) tarihinin mufassalı, Râgûnî(Ölm. 527/1133)'nin, İbn ül-Haddâd(ölm. 571/1177)'in eserleri, Cemâl üd-Din İbn Vâşıl'ın *Târih-i Şalihi*'si (636'ya kadar devam eder), El-Mekîn İbn ül-'Amîd (ölm. 672/1273)'in tarihi gibi ya zayı olduklarından veya başka sebeplerle görmemize imkân elvermeyen eserlerden nakiller yapmış oldukları için, tedkikimizde, birçok boşlukların doldurması, vekayii tenvir ve te'yidi yönlerinden çok kere birinci elden kaynak hüviyetinde faydalar sağlamışlardır. Bunlar arasında XII. asır İslâm âleminin büyük ve son derece velûd müelliflerinden İbn ül-Cevzî(ölm. 597/1200)'nin arabca *El-Muntazam*(573'e kadar gelir)'i²⁷ bilhassa Bağdad hâdiseleri ve hâl tercümeleleri bakımından mühimdir. Sonra, İbn ül-Eşîr(ölm. 629/1232)'in *Târih ül-Kâmil*'i devrimiz için birinci sınıf kaynak vazifesini görmüştür. Ortaçağın en büyük tarihçisi olan İbn ül-Eşîr, kendi zamanı te'lifatındaki teamüle uyarak kronolojik sistem takip etmiş olmakla beraber, vekayii zabtında tam ciddiyet gösteren, hemen her muntıkaya aynı nisbette ehemmiyet atfederek hâdiseleri eksiksiz ve mübalâğasız tesbite çalışan ender müelliflerden biridir. *Târih ül-Kâmil* yalnız Selçuklular bahsinde değil, bütün islâm tarihi sahasında en mevsûk ve en sağlam eserler arasında mümtaz bir mevki işgal eder²⁸. Sıbt İbn ül-Cevzî(İbn ül-Cevzî'nin kızının oğlu, ölm. 655 h.)'nin keza arabca *Mir'ât uz-Zamân* adlı eseri en ziyade V. asır Türk tarihi bakımından ehemmiyetlidir. İbn ül-Eşîr'de bile bulunmayan bazı kayıtlara burada rastlamak mümkündür. *Mir'ât uz-Zamân*'ın Kuṭb üd-Din Mûsa'l-Yûnînî (ölm. 726/1326) tarafından, esasa halel getirmeksizin bazı kısaltmalar yapmak ve boşlukları doldurmak suretiyle, tertiplenmiş diğer bir versiyonu bulunuyor. Her iki redaksiyon yazmaları kütüphanelerimizde mevcuttur²⁹. Türk menşe'li Şems üd-Din Zehebî(ölm. 749/1348)'nin *Târihü Düvel il-İslâm*'i³⁰, yine aslen Türk olan Bedr üd-Din 'Aynî(ölm. 855/1451)'nin *İkd ul-Cumân*'i³¹ gibi arab-

²⁷ İbn ül-Cevzî (Ebû'l-Ferec 'Abd ur-Raḥmân b. 'Ali): *El-Muntazam fî Târih il-Mülûk ve'l-Ümem*. Haydarabâd tab'ı 1359 h.

²⁸ İbn ül-Eşîr (Ebû'l-Hasan 'İzz üd-Din b. Muḥammed il-Cezerî): *El-Kâmil*, Mısır 1290 h.

²⁹ Sıbt İbn ül-Cevzî (Şems üd-Din Ebû'l-Muzaffer Yûsuf): *Mir'ât uz-Zamân fî Tavârih il-A'yân*. (Yazma) Türk-İslâm Eserleri Müzesi; Nr. T. 2136. Yûnînî Versiyonu: aynı yerde. Nr. T. 2135.

³⁰ Zehebî (Şems ud-Din Ebû 'Abdullah Muḥammed): *Târihü Düvel ü-İslâm* (Yazma) Köprülü Ktb. Nr. 1079.

³¹ 'Aynî (Bedr üd-Din Maḥmûd): *İkd ul-Cumân fî Târih-i Ehl iz-Zamân*. (Türkçe terc. Yaz-

ca büyük eserlerle, Mîrḥönd (ölm. 904/1498)'un *Ravzat uş-Şafa*³², sı ve torunu Ḥöndmîr (ölm. 942/1535)'in *Ḥabîb üs-Siyer*³³ adlı farsça umûmî tarihleri, muahhar olmalarına rağmen, zayı kaynaklardan yaptıkları nakiller dolayısıyla, müracaat edilmesi zarurî te'lif meyanında yer almışlardır. Halifeler hakkında Celâl üd-Din Suyûṭî (ölm. 911/1505)'nin *Târiḥ ül-Ḥulafâ*'sı³⁴ ve, Mısır ve Suriye vekayii bakımından, yine Türk asıldan gelen Ebû'l-Maḥâsin İbn Tagriberdi (ölm. 874/1469)'nin *En-Nücûm üz-Zâhire*'si³⁵ ile İbn Keşîr (ölm. 774/1372)'in *El-Bidâye ve'n-Nihâye*'si³⁶ mühim kayıtları muhtevi bulunuyor.

Bunlara ilâveten İlhanlı veziri Reşîd üd-Din'in *Câmi' üt-Tavâriḥ*'inin II. cildinde³⁷ Selçuklulara ve bu arada devrimizle ilgili hâdiselere geniş sahifeler ayrılmış olduğu gibi, Ḥamdullah Kazvînî (ölm. 751/1350)'nin *Târiḥ-i Güzide*'sinde³⁸ de ehemmiyetli kayıtlara rastlanmıştır. XIII. asrın kıymetli kaynaklarından olan *Ṭabakât-ı Nâsirî* (te'lifi 658/1260)'de bizi alâkadar eden kısım pek kısadır.³⁹ Keza aynı devir müelliflerinden meşhur Kâzî Beyzâvî'nin 624'de yazdığı *Nizâm üt-Tavâriḥ*⁴⁰ pek mahdut ve kifayetsizdir. Ebû'l-Fidâ (ölm. 732/1331)'nin *El-Muḥtaşar*'i⁴¹ ve şöhretli tarih felsefecisi İbn Ḥaldun (ölm. 809/1406)'un '*Unvân ül-İber*'i⁴², kendi devirleri zaviyesinden şüphesiz kıymetli eserler ise de, bizim bakımımızdan *Târiḥ-ül-Kâmil*'in kısa bir hulâsası mahiyetindedirler. Büyük Osmanlı tarihçisi Münecim-başı'nın *Şahâif ül-Aḥbâr* (te'lifi 1092/1681)'i⁴³ da bilumûm kaynaklara müracaatla kaleme

ma) C. VI. Topkapu Bağdad Köşkü Ktb. Nr. 278. 'Aynî, eseri ve türkçe tercümeleri için mühim bir tetkik, bk: "Âdile Âbidin": *Tarih Semineri dergisi* (İst. Üniv. Ed. Fak. Yayınları) II, 1938, 108 vd.

³² Mîrḥönd (b. Seyyid Ḥavendşâh): *Ravzat uş-Şafâ*. Bombay tab'ı h. 1266.

³³ Ḥöndmîr (Gıyâs üd-Din b. Hümmâm id-Din): *Ḥabîb us-Siyer*. Bombay tab'ı h. 1273.

³⁴ Suyûṭî (Celâl üd-Din Ebû'l-Fazl 'Abd ur-Raḥmân): *Târiḥ ül-Ḥulafâ* (W. N. Lees ve Mevlevî 'Abd ül-Haḥḥ neşr.) Kalkûta, 1857.

³⁵ İbn Tagriberdi (Cemâl üd-Din Ebû'l-Maḥâsin Yûsuf): *En Nücûm üz-Zâhire fî Mülûk-i Mısr ve'l-Kâhîre*. Kahire, 1935

³⁶ İbn Keşîr id-Dimîşkî ('İmâd ud-Din): *El-Bidâye ve'n-Nihâye*. Mısır, 1338 (1939).

³⁷ *Câmi' üt-Tavâriḥ*, II. (yazma), Topkapu, Sultan Ahmet, Nr. 2935

³⁸ Ḥamdullah Müstevfi-i Kazvînî: *Târiḥ-i Güzide*. (G. M. S. XIV) Leiden 1910

³⁹ Minhâc Sirâc üd-Din Cuzcânî: *Ṭabakât-ı Nâsirî*, Nşr. (I. cilt): 'Abd ul-Ḥayy Ḥabîbî Ḳandharî, Kâbil, 1949.

⁴⁰ Kâzî Beyzâvî (Nâsir üd-Din'Abdullah): *Nizâm üt-Tavâriḥ*. Neşr.: Behmen Mirza Kerimî, Tahran 1313 ş.

⁴¹ Ebû'l-Fidâ (Melik ül-Müe'yyed 'İmâd ud-Din İsmail): *Kitâb ul- Muḥtaşar fî Aḥbâr il-Beşer*. İstanbul, 1286 h.

⁴² İbn Ḥaldun (Ebû Zeyd'Abd ur-Raḥmân): '*Unvân ül-İber ve Dîvân ül-Mübtedâ ve'l-Ḥaber*. Mısır, h. 1284.

⁴³ Münecim-başı (Şeyh Ahmed Efendi): *Câmi'üd-Düvel*. (Şâir Nedim riyasetindeki hey'et terc.: *Şahâif ul-Aḥbâr fî Vakay'î'l-A'sâr*) İstanbul h. 1285. Hasan Fehmi Turgal terc. (Anadolu Selçukluları kısmı) İstanbul 1939. Necati Lûgal terc. (Karahanlılar kısmı) İstanbul 1940.

alınmış değerli eserlerden olduğu için mutlaka görülmesi gereken te'lifattan biridir. Zikrettiğimiz ikinci elden umûmî kaynaklar dışında, bazı mukayeselere imkân verdiklerinden dolayı, İbn Şîhne(ölm. 815/1412)'nin *Ravzat ul-Menâzır*'ından⁴⁴, Yafi'î(ölm. 768/ 1366)'nin *Mir'ât ül-Cinân*'ından⁴⁵, Gaffârî'nin, 959'da yazılan, *Târih-i Nigâristân*'ından⁴⁶ ve Muşlih üd-Din Lârî'nin *Mir'ât ül-Edvâr*(974'e kadar gelir)'ından⁴⁷ istifade edilmiştir.

2- Diğer Kaynaklar

Sultan Melikşah devrinde Selçuklu devleti yalnız Yakın Şark İslam dünyasını ihata etmekle kalmamış, aynı zamanda, tâkib ettiği geniş fütuhât politikası ile, hâkimiyetini komşu gayrı müslim ülkelere de teşmil etmiştir. Ermenistan ve Gürcistan memleketleri İmparatorluğa bağlandığı gibi, Bizans'a karşı kazanılan zaferler sonunda, Selçuklu tarihinin en büyük ve ebedî eseri olarak, Anadolu kıt'ası tamamiyle feth ve hakikî Türk vatani hâline ifrağ edilmiştir. Bu itibarla devrimiz fütuhâtı hakkında Bizans, Ermeni, Gürcü ve Süryanî menbalarında, baştanberi zikrettiğimiz Şark kaynaklarını çok geride bırakan zengin malzeme bulunmakta ve buralardaki tafsilât Selçuklu İmparatorluğunun teşekkülü nokta-i nazarından ölçüsüz denebilecek derecede kıymet taşımaktadır. Sayacağımız yabancı tarih eserleri aynı zamanda Türk İmparatorluğunun gayrı müslim teb'a ve hasım milletler üzerindeki akis ve te'sirlerini tebarüz ettirmek itibariyle de dikkate şayandırlar.

a) Bizans kronikleri:

Melikşah devrinde Selçuklu-Bizans mücadelelerinden bahseden muâsır Bizans tarihçilerinden biri Nikephoros Bryennios'dur. Kaleme aldığı vekayinâme İmparator Mikhael VII. Dukas ile İmparator Nikephoros Botaniates zamanlarının hikâyesi olup 1070-1079 yıllarına münhasırdır. Melikşah'ın ölümü sıralarında 30 yaşlarında bulunan müellifin, hâdisatı yakından takip ettiği ve kayınpederi İmparator Aleksios'un ahvaline şüphesiz pek iyi vakıf olduğu cihetle, eseri birinci derecede ehemmiyeti hâizdir. Bryennios vekayinâmesi Fransızcaya tercüme ve neşredilmiştir⁴⁸. Bizans kaynaklarından i-

⁴⁴ İbn Şîhne (Ebû'l-Velîd Muhammed): *Ravzat ul-Menâzır fî Ahbâr il-Evâil ve'l-Evâhîr*. (*El-Kâmil*'in 1303 Mısır tab'ı XI-XII ciltlerinin kenarında).

⁴⁵ Yafi'î (Afîf üd-Din 'Abdullah): *Mir'ât ül-Cinân ve 'İbret ül-Yakzân*, (Yazma) Topkapu Sultan Ahmed Ktb. Nr. 2970.

⁴⁶ Gaffârî (Ahmed b. Muhammed): *Târih-i Nigâristân*. Bombay tab'ı h. 1275.

⁴⁷ Muşlih ud-Din Lârî: *Mir'ât ül-Edvâr ve Mirkât ul-Ahbâr*: (Hoca Sa'deddin terc.) Yazma. Üniversite Ktb. TY. Nr. 4649.

⁴⁸ *Nikophoros Bryennios Vekayinâmesi*. Fransızcaya terc: Mr. Cousin: *Nicéphore: Bryenne, His-*

kincisi ve bizce daha mühimmi Anna Komnene'nin *Alexiad* adlı eseridir. Anna, imparator Aleksios Komnenos'un kızı ve adı geçen Bryennios'un karısı idi. Tahsil ve terbiyesi mükemmeldi. Babasının 1118'de ölümünden sonra taht'a müdahale etmek istemiş, muvaffak olamayınca bir manastıra çekilerek orada Aleksios'un hayat ve savaşlarını tafsilen anlatan *Alexiad*'ını yazmıştır. Eser, Aleksios hakkındaki aşırı medih ve sitayişlerden sarf-ı nazar, devrimiz bakımından en ehemmiyetli materyali muhtevi eşsiz kaynaklardandır. Fransızcaya tercüme ve neşrolunmuştur⁴⁹. İstanbul Akademisinde felsefe profesörü olup Melikşah'ın muâsırı İmparator Mikhael Dukas'ın hocası bulunan Psellos'un *Chronografia*'sı⁵⁰ bilhassa Bizans'ın içyüzü bakımından bir kaç kıymetli mûta te'min etmekte, keza XII. asrın ilk yarısından Bizans sarayında yüksek makamlar işgal etmiş olan Zonaras'ın vekayinâmesindeki Selçuklular'dan bahseden kısım mevzuumuzu aydınlatacak malûmatı muhtevi bulunmaktadır⁵¹. Yalnız Anadolu harekâtına dâir ana kaynakların başında gelen Mikhael Attaleiates'in kroniği (1034-1079 yılları arası)'nin kabil-i istifade bir tercümesini elde etmek mümkün olmadığı için, Attaleiates'den muahhar tedkiklerde yapılan zikr ve nakiller yoluyla faydalanmağa mecburiyet hasıl olmuştur.

b) Ermeni ve Gürcü kaynakları:

Ermeni kaynakları arasında ehemmiyeti itibariyle birinci mevki Mattieu'nun eseri işgal ediyor. XI. asrın ikinci yarısından XII. asır ortalarına kadar yaşamış olan müellif, muasırı bulunduğu vekayii, bilhassa memleketi Urfa'da ceryan eden hâdiseleri kayıt ve zabtelemiştir. Kendisi baş rahip olduğu cihetle eserinde hıristiyanlık hislerinin galibiyeti sezilmekle beraber, 952-1136 arası vekayii muhtevi tarihi, devrimiz için, en mühim kaynaklardandır. Fransızcaya tercüme ve neşredilmiştir⁵². Matthieu'nun çağdaşı, Ani şehri papaslarından Samuel'in tertiplelediği "*Kronolojik cedvel*" de, hâdisat tafsil edilmemiş ise de, Alp Arslan ve Melikşah'ın garbe doğru ilerleyiş ve

toire de l'Empereur Michel Ducas. *Histoire de L'Empereur Nicépcore Botaniate (Histoire de Constantinople depuis la règne de l'ancien Justin, jusqu'à la fin de l'Empire. Tome III)* Paris 1685.

⁴⁹ Anna Komnene: *Alexiade*. Fransızcaya terc.: Mr. Cousin: *Anne Comnène, Histoire de l'Empereur Alexis (Histoire de Constantinople... Tome IV)* Paris 1685. Diğer neşr ve Fransızca terc.: Bernard Leib: *Anne Comnène, Alexiade. I*, Paris 1937.

⁵⁰ Mikhael Psellos: Neşr. ve Fransızcaya terc. Emile Renauld: *Michel Psellos Chronographie ou Histoire d'un siècle de Byzance (976-1077) I-II*, Paris 1928

⁵¹ İoannes Zonaras *Vekayinâmesi*. Fransızcaya terc.: Millet de S. Amour: *Cronique ou annales de Jean Zonare*. Lyon 1560

⁵² Urfalı Matthieu *Vekayinâmesi*. Fransızcaya terc.: E. Dulaurier: *Chronique de Matthieu d'Edesse*, Paris, 1858.

hâkimiyetlerini tesbit bakımından mühimdir. Sultan Melikşah'ın insafı ve âdil idaresi hakkındaki bu Ermeni müellifinin kayıtları bilhassa dikkati çeker. Eser neşredilmiştir.⁵³ XIII. asır büyük Ermeni müellifi Vartabet Vardan *Cihan Tarihi* adlı bir umûmî tarih yazmıştır. Burada Selçuklu devrine ayrılan pasajlarda, Türklerin Anadolu'ya yürüyüşlerini ve bu kıt'ada hâkimiyetlerini anlatan müellif, devrimizi aydınlatmakta, Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşah'dan ehemmiyetle bahsetmektedir. Vekayinâmenin Türk tarihile alâkalı bölümleri türkçeye çevrilmiş ve basılmıştır⁵⁴. Diğer bir Ermeni müellifi olan Genceli Kiragos(XIII. asrın ikinci yarısı)'un Moğollar ve Harezmsahlar için kıymetli olan vakayinamesinde Sultan Melikşah bahsi çok kısadır⁵⁵. Tedkikimizde, bu Ermeni kaynaklarından başka, Stephanos Orbelian'ın *Sünik Tarihi*'ndeki⁵⁶ bazı kayıtlardan da istifade edilmiştir.

Zikredilen Ermeni kaynaklarında meşgul olduğumuz devirdeki Gürcistan vekayii hakkında da lüzumlu bilgi veriliyor. Mamafih Gürcistan'la ilgili tarihî malûmat, aşağıda söyleyeceğimiz üzere, Brosset tarafından yazılan *Histoire de la Géorgie* adlı eserde toplanmıştır.

c) Süryanî kaynakları:

İslâm literatüründe İbn ül-İbrî diye tanınan Malatyalı Bar Hebraeus (Gregorius Ebû'l-Ferec/ölm. m. 1286) XIII. asır süryanî edebiyatının son klasik müellifi olup bir çok eserleri arasında, Arab-Fars menbalarından faydalanarak kaleme aldığı umûmî tarihi mühim kaynaklarımızın başlıcalarındandır. Meselâ *Meliknâme* gibi Selçuklular hakkında bugün kaybolmuş eserleri mehz edinen müellif, devrimiz bakımından da hayli kıymetli malumat vermektedir. Eser türkçeye çevrilmiş ve basılmıştır⁵⁷. İbn ül-İbrî'nin ayrıca *Muhtaşar üd-Düvel* adlı arabca bir tarihi daha vardır. Süryanî kaynaklarından diğeri, Antakya Yâkubî patriği Süryanî Mihael(ölm. m. 1200)'in vekayinâmesidir. Bir umûmî tarih olan bu eser Türklerin Suriye, Kilikya harekâtı ve Anadolu fütuhâtı bakımından mühimdir. Melikşah zamanına ayrılan hususî bir fasıl bir çok noktalardan diğeri kaynaklarımızı te'yid ve ikmâl edici bilgi ver-

⁵³ Ani'li Samuel: *Kronolojik cedveli*. Fransızcaya terc.: M. Brosset: *Collection d'historiens Arméniens*, Tome II. St.-Petersbourg, 1876.

⁵⁴ Vardan *Vekayinâmesi*. Türkçeye terc.: Hrand D. Andreeyan: "Müverrih Vardan: Türk Fütuhâtı Tarihi, 889-1269", (*İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi*, Sayı 2) İstanbul 1937.

⁵⁵ Genceli Kiragos *Vekayinâmesi*.: Venedik, 1863.

⁵⁶ Stefanos Orbelian: Fransızcaya terc.: M. Brosset: *Stéphanos Orbelian, Histoire de la Siouni*. St.-Petersbourg, 1864.

⁵⁷ Gregori Ebû'l-Ferec (Bar Hebraeus): *Abû'l-Farac Tarihi*, I-II (E. A. W. Budge tarafından yapılan ingilizceye tercümesinden türkçe terc.: Ömerli Rıza Doğrul / Türk Tarih Kurumu Yayınlarından) Ankara, 1945-1950.

mektedir. Eser süryanîce alından Fransızcaya tercüme edilmiş ve basılmıştır.⁵⁸

3- Coğrafya ve Tarihî Coğrafya eserleri

Büyük Selçuklu İmparatorluğunun teşekkülü esnasında fütuhât ve hâdiselerin cereyan ettiği bölgeler, şehirler ve mevkilerin tavsifine dâir başlıca müracaat kitabımız Yâkût ul-Ḥamevî (ölm. 623/1226)'nin *Mu'cem ül-Büldân* adlı meşhur coğrafya lügati olmuştur. Yâkût bu eserinde bütün İslâm ülkeleri ve coğrafi mahalleri hakkında ayrı ayrı kısa fakat faydalı bilgi vermektedir⁵⁹, Melikşah devrindeki îmar hareketlerini belirten eserlerden biri *Maḥâsin-i İsfahan*'dır. Melikşah'la muâsır olan Mufazzal b. Mafrûhî'nin bu eserinin, 729'da, farsçaya tercümesinden istifade edilmiştir⁶⁰. Anadolu'daki yer adları ve mevkilerinin tesbiti bakımından Ramsay'in eseri⁶¹ ile Suriye tarihî coğrafyasına dâir Dussaud'nun, haritalarla zenginleştirilmiş, ciddî bir emek mahsulü olan kıymetli eseri⁶² bize büyük faydalar sağlamıştır. Son olarak Mes'ud Keyhan'ın *Coğrafyâ-yı Mufaşşal-ı İrân*⁶³ unvanlı kitabından da lüzumu kadar faydalanmış bulunuyoruz.

4- İdarî ve askerî teşkilâta dâir eserler

Az zamanda o kadar geniş fütuhata muvaffak olan Büyük Selçuklu Devleti şüphesiz idarî ve askerî yönlerden çok kuvvetli temellere dayanıyordu. Merkezde gayet muntazam bir Büyük Dîvân, eyâtlerde bunun benzeri diğer dîvânlar vardı. Âmiller, şahneler, muhtesibler, kadılar vasıtasıyla âsaiş ve adalet korunuyor, disiplinli bir ordu her tarafta kudretini hissettiriyordu. İşte bu askerî ve idarî nizamı bize bildiren en mühim kaynağımız vezir Nizâm ül-Mülk'ün kaleme alıp Sultan Melikşah'a takdim ettiği meşhur *Siyâset-nâme*'dir. Farsça olan eserin müteaddid neşirleri vardır. Muntazam bir neşri ve Fransızcaya tercümesi Ch. Schefer tarafından yapılmıştır⁶⁴. *Mücmel üt-*

⁵⁸ Süryanî Michael *Vekayinâmesi*. Fransızca terc.: J. B. Chabot; *Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite d'Antioche*, Paris 1905.

⁵⁹ Yâkût ul-Ḥamevî (Ebû 'Abdullah Şihâb üd-Din): *Mu'cem ül-Büldân*, F. Wüstenfeld neşr. Leipzig, 1866-1872.

⁶⁰ Hüseyin b. Ebî'r-Rizâ-i Âvî: *Terceme-i Maḥâsin-i İsfahan*. Nşr. 'Abbâs İkbâl, Tahran, 1328, Ş.

⁶¹ Bk. Bibliyografya.

⁶² Bk. Bibliyografya.

⁶³ Bk. Bibliyografya.

⁶⁴ Nizâm ül-Mülk: *Siyâsetnâme*. Charles Schefer neşr. (*Publication de l'Ecole des Langues orientales Vivantes*, III. Série, Vol. VII) Paris 1891. Fransızcaya terc: Ch. Schefer: *Siasset naméh* (aynı yerde) Paris 1893. Ch. Schefer: *Siasset naméh*, Supplément (Publ. de l'Ecol. des Langu. orie. Viv. III. Sér. Vol. VII.) Paris 1897.

Tavârih ve'l-Kıssaş adlı anonim eserden (te'lifi 521/1127)'de bazı bakımlardan istifade ettik⁶⁵.

5- Kültür hareketlerinden bahseden kaynaklar

Sultan Melikşah devri siyasî yönden olduğu kadar kültür bakımından da Selçuklu imparatorluğumun en parlak çağını teşkil etmiştir. Umûmî hayat seviyesinin yüksekliği yanında sultanın ve devlet ricalinin şuurulu himayeleri sayesinde kurulan ilim ve din müesseseleri büyük şahsiyetlerin yetişmesini sağlamış ve bunlar şiire, edebiyata, riyaziyata, hey'ete, tıbbâ, tarihe ilh. dâir hayli yekûn tutan eserler yazarlarken, çeşitli mezheblere sâlik din adamları ve sûfîler devrin müreffeh cemiyetini manevî sahada olgunlaştırmaya çalışmışlardır. Bu hususlara dâir kaynaklar arasında din adamlarının hayat ve eserlerinden bahseden "tabakat" kitapları başta gelir. Biz devrimizin sayılı simalarını tanıtmak bakımından Tâc üd-Din Subkî(ölm. 727/1327)'nin *Tabakat üş-Şâfi'iyet ül-Kübrâ*'sından⁶⁶ 'Abdülkadir Kureşî(ölm. 775/1373)'nin *El-Cevâhir ül-Muziyye*'sinden⁶⁷, tabibler için İbn Ebî Uşaybi'a(ölm. 668/1270)'nin *Tabakat ul-Etibba*'sından⁶⁸ faydalandıktan başka, zikre şayan bulduğumuz şahsiyetlerin hâl tercümeleri hususunda İbn Hâlikân(ölm. 659/1260)'ın *Vefeyyât ül-A'yân*'ını⁶⁹ Muhammed b. Şâkir il-Kütübî(ölm. 764/1363)'nin *Fevât ul-Vefeyyât*'ını⁷⁰, Şâfedî(ölm. 764/1363)'nin *El-Vâfi bi'l-Vefeyyât*'ni⁷¹, Ebû'l-Felâh 'Abdülhayy (ölm. 1089/1679)'ın *Şezerât üz-Zehab*⁷² kullandık. Ayrıca Hindûşâh Naḥcivânî'nin *Tecârib üs-Selef* (te'lifi 724/1324)⁷³ ile Hõndmir'in *Düstûr ül-Vüzerâ*'sından⁷⁴ istifade ettik.

Şairler, edibler hakkında Nizâmî-i 'Arûzî-i Semerkandî'nin *Çehâr Maḳa-*

⁶⁵ Nşr. Melik üş-Şuarâ Bahâr, Tahran, 1318 ş.

⁶⁶ Subkî (Ebû Naşr), *Tabakat üş-Şâfi'iyet ül-Kübrâ*. Mısır. 1299 h.

⁶⁷ 'Abd ul-Kâdir Kureşî: *El-Cevâhir ül-Muziyye fi Tabakat il-Hanefiyye*. (Yazma) Süleymaniye, Turhan Sultan Ktb. Nr. 232.

⁶⁸ İbn Ebî Uşaybi'a (Muvaffak ud-Din Ebû'l-'Abbâs): *Uyûn ul-Enbâ fi Tabakat il-Etibbâ*. Mısır, 1299 h.

⁶⁹ İbn Hâlikân (Şems üd-Din Kâzî Aḥmed): *Vefeyyat ül-A'yân*, I-III Mısır, 1299 h.

⁷⁰ Muhammed b. Şâkir il-Kütübî: *Fevât ül-Vefeyyat*, Mısır. 1299 h.

⁷¹ Şâfedî (Şalâh üd-Din Hâilil b. Aybek): *El Vâfi bi'l-Vefeyyat*, (I.C. H. Ritter neşr. Bibliotheca Islamica 6a. İstanbul 1931). Yazma kısmı: Topkapu Sultan Ahmed Ktb. Nr. 2920

⁷² Ebû'l Felâh 'Abd ul-Hayy İbn ül-'İmad: *Şezerât uz-Zehab fi Aḥbâr i min Mezheb*. (Yazma) Topkapu Medine Ktb. Nr. 478-479. Bu eser 10 cilt hâlinde Kahire'de (1345'de) basılmıştır.

⁷³ Hindûşâh Naḥcivânî (İbn Sancar b. Şahîbi): *Tecârib üs Selef der Tavârih-i Hulafâ ve Vüzerâ-i İşân*. Neşr.: 'Abbâs İḳbal, Tahran 1313 ş.

⁷⁴ Hõndmir (Gıyâs ud-Din b. Hümâm id-Din): *Düstûr ül-Vüzerâ*. Neşr.: Sa'îd Nefîsî, Tahran 1317 ş.

lesi (te'lifi 550/1155)⁷⁵, Muhammed 'Avfi'nin İran edebiyatının ilk şairler tezkeresi olan *Lübâb ül-Elbab*'ı (te'lifi 617/1220)⁷⁶, İbn Zerkûb-i Şîrâzî'nin *Şîrâznâme*'si (te'lifi 734/1333),⁷⁷ Emir Devletşâh'ın *Tezkeret üş-Şu'arâ*'sı (te'lifi 892/1486)⁷⁸ başlıca müracaat kitaplarımız olmuştur. Emîn Aḥmed Râzî'nin *Heft İklîm*'i (te'lifi 1002 h.)⁷⁹, Hacı Lütf 'Ali'nin *Âteşgede-i Âzer*'i (te'lifi 1174.)⁸⁰ ve Rıza Kûlîhân (ölm. 1288 h.)'ın *Mecma' ul-Fuşaḥa*'sı⁸¹ gibi muaahar tezkerelerde de faydalı bilgilere tesadüf ettik. Devrin mânevi cephesini anlamak itibariyle yine 'Avfi'nin *Cevâmi' ul-Hikâyât*'i⁸² ile büyük sûfilerden Ferîd üd-Din 'Attâr (XIII. asır başları)'ın *Tezkeret ul-Evliyâ*'sı⁸³ emin birer destek oldukları gibi, Sultan Melikşah zamanında, tanınmış Türk dilcisi Kâşgarlı Mahmûd'un yazdığı *Dîvânü Lügati't-Türk*,⁸⁴ teşkilâta dâir bazı hususların izahı yönünden faydalı olmuştur.

6- Kitabeler ve sikkeler

Kitabe ve sikkelerin tarih tedkiklerindeki mühim rolü malûmdur. Bunlar devrin san'at ve îmar faaliyetlerini, iktisadî durumunu gösteren vesikalar olmak itibariyle, vakayinameler ve diğer edebî eserlerden çok daha sağlam ve güvenilir delillerdir. Melikşah zamanında cami, imaret, yol, ribat, kale, sur inşa ve îmar edildiğine dâir hayli kitabe mevcuttur ki, hey'et-i umûmiyesi toplanmış ve neşredilmiştir⁸⁵. Meskûkata gelince, biz Melikşah adına basılmış olup meşgûl olduğumuz devirde tedavülde bulunan altun, gümüş, elekt-

⁷⁵ Nizâmî-i 'Arûzî-i Semerkandî: *Çehâr Maḳale*, Tahşiye ve neşr. Mirza Muhammed Kazvini. (G.M.S. XI) Leiden, 1910.

⁷⁶ Muhammed 'Avfi: *Lübâb ül-Elbab*. Neşr.: I. Cilt: Edward G. Browne ve Mirza Muhammed Kazvini Leiden, 1906. II. Cilt: E. G. Browne, Leiden 1903.

⁷⁷ İbn Zerkûb-i Şîrâzî (Ebû'l-'Abbâs Aḥmed): *Şîrâznâme*. Neşr.: Behmen Kerîmî, Tahran 1350 (1310 ş.)

⁷⁸ Emîr Devletşâh (b. Alâ'ud-Devle Baḥtîşâh): *Tezkeret üş-Şu'arâ*. Neşr.: Edward G. Browne, Leide 1901

⁷⁹ Emîn Aḥmed Râzî: *Heft İklîm*. Neşr.: A. H. Harle ve 'Abd ul-Muqtadir ve M. Maḥfûz ul-Ḥaqq (Bibliotheca İndica Külliyyatından) Calcutta.

⁸⁰ Hacı Lütf 'Ali: *Âteşgede-i Âzer*. Bombay tab'ı h. 1299

⁸¹ Rıza Kûlîhân: *Mecma' ul-Fuşaḥa*. Tahran tab'ı h. 1270.

⁸² Muhammed 'Avfi: *Cevâmi' ul-Hikâyât*, (Yazma) Üniversite Ktb. FY. Nr. 595. İngilizce hulasaten terc: Muhammed Nizâmu'd-dîn: "Introduction to the Jawami'ul hikâyât wa Lawami'urriwâyât, of Sadid'u'dîn Muhammed al-Awfi" (G. M. new S. VIII) 1929.

⁸³ Ferîd üd-Din 'Attâr: *Tezkeret ul-Evliyâ*. Neşr.: R. A. Nicholson: I. 1905. II, 1907 Leiden.

⁸⁴ Kâşgarlı Mahmûd: *Divan-u Lügat it-Türk* I-IV (Besim Atalay terc. Türk Dil Kurumu Yayınlarından) 1939-1942 Ankara.

⁸⁵ Et. Comble, J. Sauvaget et G. Wiet: *Repertoire chronologique d'épigraphie arabe*. Tome, VII. Le Caire 1936.

J. Sauvaget: *Inscriptions arabes* (A. Gabriel: Voyages archéologiques dans la Turquie orientale. Paris 1940)

ron paralardan yerli, yabancı ve resmî, hususî koleksiyonlarda 30 kadarını tesbit ettik. Bu sikkelerin buldukları yerleri ve tavsiflerini gösteren katalogları bildiriyoruz⁸⁶.

7- Tedkikler

Yalnız Sullan Melikşah hakkında değil, umûmiyetle Selçuklu tarihine dair şimdye kadar derli toplu bir tedkik yapılmış değildir. Bununla beraber, dolayısıyla Selçuklu devrile alâkalı bazı eserler mevcuttur. Meselâ Barthold *Turkestan* adlı eserinde⁸⁷, Mâveraünnehir'e münhasır kalmak üzere, mehzarlardan, Buhara ve Semerkand seferlerinden bahsetmiştir. Anadolu fütuhâtı ve Bizans-Selçuklu münasebetleri yönünden J. Laurent'in eseri⁸⁸ bu sahada ilk ciddi tedkik mahsüllerinden biridir. Ancak bu müellifin Türkleri itham hususunda fırsat kaçırmadığı görülüyor ki, bu noktadan tashihe muhtaç fikir ve görüşleri vardır. Lebeau'nun *Histoire du Bas Empire* adlı 21 ciltlik eserinde⁸⁹ kronolojik olarak Bizans tarihi nakledilirken bilvasıta Selçuklulara da uzun sahifeler ayrılmıştır. Fakat müellif, daha ziyade Bizans kroniklerine bağlı kalmış, İslâm ve diğer Şark kaynaklarile fazla alâkalanmamıştır. Çamiçyan'ın büyük *Ermeni Tarihi*⁹⁰ de hemen hemen Lebeau'nunkine benzer mahiyet arzeder. Bu da münhasıran Ermeni müelliflerine dayanmış, hâdiseleri diğer kaynaklarla karşılaştırmak cihetine gitmemiştir. Mamafih Çamiçyan'ın eseri, kaybolmuş bazı Ermeni kaynakları da kullanıldığı için, mühimdir. Bros-

⁸⁶ B. Dorn: *Inventory des Monnaies de Khalifes orientaux et de plusieurs autres dynasties* (2. fascicule). St.-Petersbourg, 1881.

Markoff: *Inventory* St.-Petersbourg, 1896.

P. Casanova: *Inventory sommaire de la collection des Monnaies Musulmanes de S. A. la Princesse İsmail*. Paris, 1896.

E. von Zambaur: *Contribution à la numismatique orientale*. Vienne 1905.

Monnaies antiques et orientales. Collections de M. Geo. B. Bleazby, de Feu. M. Théodor Strau, de M. İthiel J. Michael. Amsterdam, 1913 (Janvier)

E. von Zambaur: "Nouvelles contributions à la numismatique orientale" (*Extrait de la Numismatische Zeitschrift*, XLVII). Vienne, 1914.

J. Östrup: *Catalogue des Monnaies arabes et turques du cabinet royal des médailles du, Musée national de Copenhague*. Copenhague, 1938.

George G. Miles: *The numismatic History of Rayy* (Numismatic Studies Nr. 2). Newyork, 1938.

Ahmed Ziya: *Meskûkât-ı İslâmiye takvimi*. İstanbul, 1328.

Meskûkât-ı İslâmiye Koleksiyonlarının Defter-i Umûmisi (İstanbul Arkeoloji Müzesi Meskûkât şubesi).

⁸⁷ Bk. Bibliyografya.

⁸⁸ Bk. Bibliyografya.

⁸⁹ Bk. Bibliyografya.

⁹⁰ Bk. Bibliyografya.

set'nin *Histoire de la Géorgie*'si⁹¹ için de aynı mütalaaları ileri sürmek mümkündür. Deguignes meşhur *Hunların... Tarihi*⁹² adlı eserinde zikrettiğimiz mahdutluktan nisbeten kurtulmuş ise de, zamanında İslâm ve Şark kaynaklarının ekseriyeti henüz meçhul buldukları için, verdiği malûmat noksan ve kusurludur. İslâmî ve gayri islâmî me hazların birbirleriyle mukayesesi suretiyle topluca bir Selçuklu tarihi yazmak şimdiye kadar Prof. Mükrimin H. Yınanç'a nasib olmuştur. *Anadolu'nun fethi*⁹³ adını taşıyan bu tedkikte 1085'e kadar harekât ve fütihat mukayeseli yollarla incelenmiştir. Ancak eser yalnız Anadolu'nun fethine hasredildiği için, Selçuklu İmparatorluğu'nun sadece takriben beşte birini ihata edecek malzeme ve tedkikatı muhtevî bulunuyor.

Biz bu kitabımızda Orta Asya, Mâveraünnehir, İran, Suriye, Mısır, Arabistan yarımadası hâdiselerini tafsilden başka Anadolu harekâtını da Melikşah'ın ölüm yılı olan 1092'ye, yani Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan I'e kadar devam ettirdik. Ayrıca Sultan Melikşah devri Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun idarî ve askerî teşkilâtı, kültür hayatı hakkında ayrı fasıllar tahsis etmek suretile bu büyük Türk devletini her cephesinden tanıtmaya çalıştık. Bununla beraber, bütün gayretlerimize rağmen, vazifemizi tam yapabildiğimize kani olmadığımızı itiraf ederken, ileride daha mükemmel eserler vücûda getirmek için hiç bir zahmetin esirgenmemesini candan temenni ederiz.*

⁹¹ Bk. Bibliyografya.

⁹² Bk. Bibliyografya.

⁹³ Bk. Bibliyografya.

* Burada ana kaynakları, ikinci elden kaynakları ve tedkikleri, mevzuumuzla alâkaları nisbetinde belirtmek gayesini güttüğümüz için, fazla tafsile girmedik. Zikredilen müellifler, eserleri ve bunların dünya kütüphanelerinde mevcut yazma nüshaları veya muhtelif neşirleri hakkında daha etraflı izahat almak isteyenlere şu eserler ve makaleler tavsiye olunur:

C. Brockelmann: *Geschichte der arabisehen Literatur* (GAL). I-II(1902), (yeni tab'ı, 1943-1949) Suppl. I-III (1937-42) Leiden.

C. A. Storey: *Persian Literatur...* II, 1-2 (1935-6), London.

C. Cahen: "Les chroniques arabes... dans les bibliothèques d'Istanbul" (*Revue des Etudes Islamiques*) X (1936), 333-362.

C. Cahen: *La Syrie du nord...* Paris, 1940, s. 32-94.

Gy. Moravcsik: *Bysantinoturcica*, I-II (1942-3), Budapest.

F. Köprülü: "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları". *Bellekten*, sayı, 27 (1943), 379-458.

Hrand D. Andreasyan: "Türk Tarihine ait Ermeni Kaynakları". (*İst. Üniv. Ed. Fak. Tarih Dergisi*, sayı, 1 (1949), 95-119, sayı 2 (1950), 401-438.

A. Z. V. Togan: *Tarihde Usul* (İst. Üniv. Ed. Fak. Yayınlarından) 1950, s. 198 vd.

İslâm Ansiklopedisi: İbn ül-Cevzi, İbn ül-Esir, İbn ul-İbrî, Cüveynî, İbn Kesir, İmad üd-Din İsfahani, İbn Hallikân, İbn Tagriberdi, Beyhakî, Avfi, İbn Şeddâd, Ebu'l-Fida, İbn Haldûn, İbn Bibî vs... maddeleri.